

مراکز علمی و نظام آموزشی در

فلسفه و روش

مؤلف: دکتر علی بهت خلیلی

ویراستاران: فاطمه خلیلی و خلیل خلیلی

حریم دانش

سرشناسه : خلیلی، علی همت، ۱۳۴۲ -

عنوان و نام پدیدآور: مراکز علمی و نظام آموزشی در قلمرو زنگیان/مؤلف علی همت خلیلی

مشخصات نشر : تهران: حریم دانش، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری : ۳۵۴ ص.: مصور، جدول

شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۲۷۰۶-۷۷-۸

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: زنگیان (سلسله) - دانش و دانش اندوزی - مدرسه‌ها -- کشورهای اسلامی -- تاریخ

شناسه افزوده : خلیلی، خلیل، ۱۳۶۵، ویراستار

شناسه افزوده : خلیلی، فاطمه، ۱۳۶۲، ویراستار

رده‌بندی کنگره : ۴۱۰۴م۸خ/DSR۹۴۱

رده‌بندی دیویی : ۰۷۶۲۰۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۳۹۰۱۱۱

عنوان کتاب: مراکز علمی و نظام آموزشی در قلمرو زنگیان

مؤلف: علی همت خلیلی

ویراستاران: فاطمه خلیلی و خلیل خلیلی

ناشر: حریم دانش

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۴

قیمت: ۲۳۰,۰۰۰ ریال

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۷۰۶-۷۷-۸

کلیه حقوق چاپ و نشر برای انتشارات حریم دانش محفوظ می‌باشد.

مرکز پخش: میدان انقلاب، ضلع جنوب شرقی میدان انقلاب، پلاک ۱۱ جدید، کتابفروشی

گلریزان. تلفن: ۶۶۹۷۶۲۳۰ - ۰۹۱۲۳۴۶۰۸۵۹

فهرست

۲۳	مقدمه
	کلیات: زنگیان از ظهور تا سقوط
۴۱	فصل اول: مراکز، مکانها و نظام آموزشی در عصر زنگی
۴۲	مراکز مهم آموزشی
۴۲	دمشق
۴۷	حلب
۵۰	بعلبک
۵۱	حمص
۵۱	منبج
۵۲	موصل
۵۶	اربل
۵۸	جزیره ابن عمر
۶۰	سنجار
۶۱	خرآن
۶۳	تصعین
۶۳	مکانهای آموزشی
۶۴	مساجد
۶۴	مسجد غوث
۶۴	مسجد غُضائری حلب
۶۵	مسجد سراجین
۶۶	مسجد خدّادین

- مسجد کوشک (مسجد الکشک) ۶۶
- مسجد بلاط ۶۶
- مساجد دمشق ۶۶
- برخی مساجد احدثی و بازسازی شده توسط نورالدین ۶۷
- ۱- مسجد مدرسه نوریه ۶۷
- ۲- مسجد مدرسه نوریه شافعیه ۶۷
- ۳- مسجد مدرسه نوریه مالکیه ۶۸
- ۴- مسجد ۶۸
- ۵- مسجد مائدة الحجر (میز سنگی) ۶۸
- ۶- مسجدی در الغزل ۶۸
- ۷- مسجد شجاع یا یاسوره ۶۸
- ۸- مسجد دیلمی ۶۹
- مسجد مجاهد الدین بزّان (مسجد توبه) ۶۹
- مسجد مدرسه مجاهدیه ۶۹
- مسجد خاتون ۷۰
- مسجد خاتون مُعینیه ۷۱
- مسجد قطب الدین نیشابوری ۷۱
- مسجد قاضی شرف الدین بن ابی عَصْرُون ۷۱
- مسجد حنابلّه ۷۲
- مساجد موصل ۷۲
- مسجد امیر زین الدین علی کوچک ۷۲
- مسجد ابو حفص عمر بن شَماَس خَزرجی ۷۳

۷۳	مسجد الله
۷۳	مسجد النبی موصول
۷۴	جوامع
۷۴	جامع أموی دمشق
۷۶	تدریس قرآن در جامع أموی دمشق
۷۷	جامع حلب
۷۹	جامع قایه دمشق
۸۰	جامع جماعه
۸۰	جامع رها
۸۰	جامع داریا
۸۱	جامع متیج
۸۱	جامع أموی (عتیق) موصول
۸۲	جامع نوری موصول
۸۳	جامع مجاهدی موصول
۸۴	جامع جزیره ابن عمر
۸۵	جامع سنجار
۸۵	جامع رقه
۸۶	دار الحدیث
۸۷	دار الحدیث النوریه دمشق
۸۹	دار الحدیث های حلب
۸۹	۱- دار الحدیث النوریه حلب
۸۹	۲- دار الحدیث مجدالدین بن دایه

- ۳- دارالحديث مادر الملك الصالح ۹۰
- دارالحديث مظفریه موصل ۹۰
- دارالحديث مهاجریه موصل ۹۱
- خانقاهها، رباط ها و زاویه ها ۹۳
- خانقاه ها و رباط های شام ۹۴
- خانقاه نجمیه بعلبک ۹۴
- خانقاه های حلب ۹۴
- خانقاه امیر اسلام الدين طيغاء ۹۴
- خانقاه سید محمد حاتم نور ۹۵
- خانقاه سیت مادر الماک الفلاح ۹۵
- خانقاه قدیم ۹۵
- خانقاه قصر ۹۶
- خانقاه کُشتکین ۹۶
- خانقاه مجدییه ۹۷
- خانقاه ابن العجمی ۹۷
- خانقاه مُقدّمیه ۹۷
- خانقاه نوریه حلب ویزه زنان ۹۸
- خانقاه های بیرون حلب ۹۹
- خانقاه مجدییه ۹۹
- خانقاه های دمشق ۹۹
- خانقاه اسدییه ۹۹
- رباط بیانی ۱۰۰

- خانقاه خاتونیه برآئیه ۱۰۱
- خانقاه خاتونیه ۱۰۱
- خانقاه سُنّیساطیه ۱۰۲
- خانقاه طاحون ۱۰۴
- خانقاه طواویسیه ۱۰۴
- خانقاه قصر ۱۰۵
- رباط خانقا نجمیه ۱۰۵
- خانقاه ها و رباط های جزیره ۱۰۶
- ۱- جزیره ابن عمر ۱۰۶
- خانقاه صلاح الدین اعرج ۱۰۶
- ۲- اربل ۱۰۶
- خانقاه مجاهد الدین قایساز ۱۰۶
- ۳- رَقّه ۱۰۷
- خانقاه جمال الدین اصفهانی ۱۰۷
- خانقاه نوریه رَقّه ۱۰۷
- ۴- سنجار ۱۰۸
- خانقاه جمالیه ۱۰۸
- خانقاه نوریه داخل شهر سنجار ۱۰۸
- خانقاه نوریه بیرون شهر سنجار ۱۰۹
- زاویه های بارسایان ۱۰۹
- موصل ۱۰۹
- رباط (خانقاه) جمال الدین اصفهانی ۱۰۹

- ۱۰۹ رباط درب دُرّاج (ابن اثیر)
- ۱۱۰ رباط قَصْر حَرْب (ابن اثیر)
- ۱۱۰ رباط ابن شهرزوری
- ۱۱۱ رباط زینی
- ۱۱۱ رباط سیف الدین غازی
- ۱۱۱ زاویه ابن اَرْدَخَل
- ۱۱۲ رباط شیخ قُضیب البان
- ۱۱۲ زاویه سلمان بن جی بن سلمان بَجَّارِی
- ۱۱۲ زاویه شیخ حَی فَاکَر
- ۱۱۳ زاویه عمر المَلَاء (۵۷۶ هـ)
- ۱۱۳ خانقاه مجاهدیه
- ۱۱۴ نَصِیْبِین
- ۱۱۴ خانقاه جمال الدین اصفهانی
- ۱۱۴ زاویه های نَصِیْبِین
- ۱۱۴ مدارس
- ۱۱۷ مدارس حنبلی
- ۱۱۸ مدارس حنبلی حُرَّان
- ۱۱۹ مدرسه فخرالدین بن تیمیه حُرَّانی
- ۱۲۰ مدرسه بنی عَطَّار حُرَّان
- ۱۲۰ مدرسه نوریه حنبلیه حُرَّان
- ۱۲۱ مدارس حنبلی دمشق
- ۱۲۲ مدرسه حنبلیه شرفیه

- ۱۲۴ مدرسه عمریه دمشق
- ۱۲۵ مدرسه حنبلیه نوریه
- ۱۲۶ مدرسه مسماریه
- ۱۲۷ مدرسه ابو عبدالله حرّانی
- ۱۲۸ مدارس حنفی جزیره
- ۱۲۸ مدرسه حنفیه رقه
- ۱۲۸ مدرسه زریه بجار
- ۱۲۸ مدرسه عمادیه سنجان
- ۱۲۹ مدرسه مجاهد الدین تیمار
- ۱۲۹ مدرسه مادر قطب الدین صاحب سنجان
- ۱۳۰ مدرسه بنی بلدجی موصل
- ۱۳۱ مدرسه یوسفیه موصل
- ۱۳۱ مدرسه عمادیه نصیبین
- ۱۳۱ مدارس حنفی شام
- ۱۳۱ حلب
- ۱۳۱ مدرسه خلاویه حلب
- ۱۳۵ مدرسه خدادیه حلب
- ۱۳۶ مدرسه جردکیه حلب
- ۱۳۶ مدرسه شادبختیه حلب
- ۱۳۷ مدرسه شادبختیه بیرون حلب
- ۱۳۸ مدرسه مُقدّمیه حلب
- ۱۳۹ مدرسه مجدیه داخلیه حلب

- ۱۳۹..... مدرسه مجديه برآنيه حلب
- ۱۳۹..... مدرسه نوريه حلب
- ۱۴۰..... مدارس حنفی دمشق
- ۱۴۰..... ۱- مدرسه بلخيه
- ۱۴۰..... ۲- مدرسه خاتونيه برآنيه
- ۱۴۱..... ۳- مدرسه خاتونيه جوانيه
- ۱۴۲..... ۴- مدرسه ريحانيه
- ۱۴۳..... ۵- مدرسه نوريه
- ۱۴۴..... ۶- مدرسه شافعيه
- ۱۴۴..... ۷- مدرسه معينيه
- ۱۴۵..... ۸- مدرسه مقدميه جوانيه
- ۱۴۵..... ۹- مدرسه مقدمه برآنيه
- ۱۴۶..... ۱۰- مدرسه نوريه
- ۱۴۷..... ۱۱- مدرسه نوريه حنفيه كوچك
- ۱۴۸..... مدرسه حنفيه بصرى
- ۱۴۸..... مدرسه حنفيه نوريه حماه
- ۱۴۹..... مدرسه حنفيه نوريه حمص
- ۱۴۹..... مدرسه حنفيه منبج
- ۱۵۰..... مدارس شافعى
- ۱۵۰..... جزيره
- ۱۵۰..... مدرسه مجاهديه اربل
- ۱۵۱..... مدرسه نظاميه جزيره ابن عمر

- ۱۵۲ مدرسه شافعیه رحبه
- ۱۵۳ مدرسه شافعیه سنجار
- ۱۵۴ مدارس شافعی موصل
- ۱۵۴ ۱- مدرسه بدریه
- ۱۵۵ ۲- مدرسه زینیه
- ۱۵۵ ۳- مدرسه فائزیه
- ۱۵۶ ۴- مدرسه خرقیه
- ۱۵۶ ۵- مدرسه قاضی کمال الدین شهرزوری (کمالیه قضویه)
- ۱۵۷ ۶- مدرسه قاهریه
- ۱۵۸ ۷- مدرسه کمالیه
- ۱۵۹ ۸- مدرسه مجاهدیه موصل
- ۱۵۹ ۹- مدرسه مهاجریه
- ۱۶۰ ۱۰- مدرسه نفیسیه
- ۱۶۱ ۱۱- نظامیه موصل
- ۱۶۲ ۱۲- مدرسه نوریه موصل
- ۱۶۲ ۱۳- مدرسه قاضی کمال الدین شهرزوری نصیبین
- ۱۶۳ مدارس شافعی شام
- ۱۶۳ مدرسه نوریه حماه
- ۱۶۴ مدرسه نوریه حمص
- ۱۶۵ مدارس شافعی حلب
- ۱۶۵ ۱- مدرسه ابن العجسی (شرفیه)
- ۱۶۶ ۲- مدرسه اسدیّه حلب

- ۳- مدرسه زجاجیه (زجاجین) حلب ۱۶۷
- ۴- مدرسه شعیبیه ۱۶۹
- ۵- مدرسه عضرونیه ۱۶۹
- ۶- مدرسه نفریه حلب ۱۷۱
- مدارس شافعی دمشق ۱۷۱
- ۱- مدرسه امینیّه ۱۷۱
- ۲- مدرسه برکات خاتون (اتابکیه) ۱۷۴
- ۳- مدرسه دررخانه ۱۷۴
- ۴- مدرسه زجاجیه ۱۷۵
- ۵- مدرسه عادلیه کس ۱۷۵
- ۶- مدرسه عضرونیه ۱۷۶
- ۷- مدرسه کلاسه ۱۷۷
- ۸- مدرسه مجاهدیه برآنیّه ۱۷۷
- ۹- مدرسه مجاهدیه جوانیه ۱۷۸
- ۱۰- مدرسه نوریه (عمادیه) ۱۷۸
- مدرسه عضرونیه منبج ۱۷۹
- مدارس مالکی ۱۷۹
- مدرسه مالکیه نوریه ۱۸۰
- مدارس مشترک ۱۸۱
- ۱- مدرسه اتابکیه عتیقه موصّل ۱۸۱
- ۲- مدرسه امینیّه بصری ۱۸۲
- ۳- مدرسه اسدیّه دمشق ۱۸۲

- ۴- مدرسه عزیه موصل ۱۸۲
- ۵- مدرسه جنیل بیرون حلب ۱۸۳
- ۶- مدرسه مادر الملک الصالح ۱۸۳
- تربت ها (آرامگاه ها) ۱۸۴
- تربت شمس الدین ابوبکر بن صالح بن عبدالرحیم بن عجمی ۱۸۴
- تربت مجاهدی ۱۸۴
- مشاهد خلجامع اموی دمشق ۱۸۴
- بیمارستانها ۱۸۵
- بیمارستان سنجار ۱۸۵
- بیمارستان های موصل ۱۸۵
- بیمارستان قدیمی موصل ۱۸۶
- بیمارستان مجاهدی موصل ۱۸۶
- بیمارستان مجانی موصل ۱۸۷
- بیمارستان نصیبین ۱۸۷
- بیمارستان های حلب ۱۸۸
- بیمارستان نوری حلب ۱۸۹
- بیمارستان نوری حماء ۱۹۰
- بیمارستان نوری دمشق ۱۹۰
- بیمارستان قدیمی دمشق ۱۹۳
- خانه های علما ۱۹۴
- خانه ابوالحسن عقیلی حلبی ۱۹۴
- خانه أسامه بن مُنقذ در دمشق ۱۹۵

- خانه مجدالدین ابوسعادات بن اثیر در موصل ۱۹۵
- خانه مهذب الدین بن هبل در موصل ۱۹۶
- خانه تاج الدین کندی ۱۹۶
- خانه یوسف بن فضل الله سکاکی بنی حرّانی ۱۹۷
- خانه ابن عبدوس در حرّان ۱۹۷
- خانه عزالدین بن اثیر در موصل ۱۹۷
- خانه کمال الدین بن یونس ۱۹۸
- قصرهای شاهان و اعیان ۱۹۹
- قصر خاندان سیّوطی در سیزر ۱۹۹
- قصر خاندان زنگی ۲۰۰
- کتابخانه ها ۲۰۱
- کتابخانه بیمارستان نوری دمشق ۲۰۱
- کتابخانه جامع حلب ۲۰۲
- کتابخانه جامع دمشق ۲۰۳
- کتابخانه خانقاه سَمِیْساطیه دمشق ۲۰۳
- کتابخانه دارالحدیث حرّان ۲۰۴
- کتابخانه مدرسه بدریه موصل ۲۰۵
- کتابخانه مدرسه حلاویه حلب ۲۰۵
- کتابخانه مدرسه شرفیه حلب ۲۰۵
- کتابخانه مدرسه غُصرونیّه حلب ۲۰۵
- کتابخانه نوری حلب (خزانة الكتب النورية) ۲۰۶
- مکاتب الأیتام ۲۰۶

- مکاتب الأیتام نورالدین ۲۰۷
- مکتب الأیتام شیخ شرف الدین بن عجمی در حلب ۲۰۸
- مکتب الأیتام مجاهدی موصل ۲۰۸
- مکاتب الصبیان (کتاب) ۲۰۸
- مکتب خانه های جزیره ۲۱۰
- مکاتب الصبیان و معلمان شام ۲۱۱
- مکتب خانه های احدائی توسط نورالدین ۲۱۱
- مکتب خانه حمه ۲۱۱
- مکتب خانه ابوبکر حلی اندلسی در دمشق ۲۱۱
- مکتب خانه استاد حماد اعرجی در حلب ۲۱۲
- مکتب خانه باب الجامع الشامی روی روی - انقاه سُمیاطی ۲۱۳
- مکتب الصبیان زبدائی دمشق ۲۱۳
- مکتب خانه های مخصوص اعیان و اشراف ۲۱۴
- معلمان و مؤدبان ۲۱۴
- ابوطاهر سابور حلبی (د. ۵۳۱-۵۳۲ق) ۲۱۴
- نصر بن ابراهیم بن ابی الهیجاء بازیار حلبی (د. ۵۴۲ق) ۲۱۵
- ابوالغنائم مؤدب ۲۱۵
- شیوه های آموزش ۲۱۵
- املاء ۲۱۵
- روایت ۲۱۸
- حلقه های درس ۲۱۹
- سماع ۲۲۳

۲۲۶	قرائت
۲۲۹	آموزش تجربی پزشکان در بیمارستان ها
۲۳۰	وسایل تحصیل
۲۳۰	حفظ
۲۳۲	سؤال و مناقشه
۲۳۲	مناظره و مذاکره
۲۳۴	رساله (برهای علمی)
۲۳۸	شهادت نامه های علمی
۲۳۸	اجازه نامه
۲۴۱	صدور گواهی صلاحیت علمی
۲۴۲	لقاب علمی
۲۴۲	۱- امام
۲۴۳	۲- حافظ
۲۴۴	۳- فقیه
۲۴۵	۴- رُحله
۲۴۶	۵- مُحدَث
۲۴۶	۶- مُسند
۲۴۷	منابع مالی
۲۴۷	کمک های امراء و وزیران
۲۴۸	بخشش ها، کمک ها و صدقات
۲۴۹	اوقاف
۲۵۲	موقوفات مدرسه اسديه حلب

۲۵۲	موقوفات مدرسه امینیه دمشق
۲۵۳	موقوفات مدرسه عَصْرُونِیه حلب
۲۵۳	موقوفات مدرسه عَصْرُونِیه دمشق
۲۵۴	وقف نامه مدرسه خلّاوِیه حلب
۲۵۵	وقف نامه مدرسه حنفیه عِمادیه سنجار
۲۵۵	اشتغال به شش دیگری غیر از علم و تدریس
۲۵۷	دریافت حقوق و مستمری
۲۵۷	وضع مالی علماء
۲۵۹	نظام اداری و ستاد
۲۵۹	مدیران و سرپرستان (متوّلان)
۲۶۰	مشيخه دارالحديث النوريه دمشق
۲۶۰	مشيخه دارالحديث مظفریه موصل
۲۶۰	سرپرستان (متوّلان) مدارس
۲۶۲	نایبان (معاونان) مدارس
۲۶۳	حدود حکم تدریس توسط زمامداران
۲۶۴	مباشران اداری، املاک، ساختمانها
۲۶۴	قیم مدرسه
۲۶۴	نقیب مدرسه
۲۶۴	کتابدار (خازن)
۲۶۵	کارکنان دارالحديث
۲۶۵	قیم دارالحديث
۲۶۵	امام دارالحديث

۲۶۵	 مسئولان جمع آوری اوقاف
۲۶۶	 کارکنان بیمارستان
۲۶۶	 رئیس پزشکان
۲۶۷	 سرپرست بیمارستان
۲۶۷	 پرستاران و خدمتکاران بیمارستان
۲۶۸	 دربان بیمارستان
۲۶۸	 خا: هاء: دانشگاهی (خُجره های مدارس)
۲۷۰	 ارکان آموزش
۲۷۰	 استادان (مُتعلِّم)
۲۷۳	 مُعیدان
۲۷۶	 دانشجویان (طَلّاب)
۲۷۶	 مواد آموزشی (منابع درسی)
۲۷۷	 منابع درسی رشته پزشکی
۲۸۱	 منابع درسی علم حدیث
۲۸۲	 منابع درسی ریاضیات و هندسه
۲۸۳	 مواد آموزشی عرفان و تصوّف
۲۸۴	 منابع درسی نجوم
۲۸۵	 منابع درسی نحو و لغت و ادب
۲۸۶	 اوقات درسی و برنامه کاری

۲۸۹ فصل دوم: ارتباط نهاد حکومت با علم و عالمان

۲۹۰ جایگاه علم و عالمان در دولت زنگیان

۳۰۶ ارتباط مدارس مهم با نهاد حکومت

۳۰۷ آموزش و پرورش دولتیان و درباریان

۳۰۹ نقش علماء در روابط زنگیان با خلفای عباسی و دولت های معاصر

۳۱۳ فصل سوم: روابط علمی با دیگر مراکز علمی جهان

۳۱۴ روابط علمی مراکز قلمرو زنگیان با یکدیگر

۳۱۶ روابط علمی با بغداد

۳۲۵ روابط علمی با ایران

۳۲۹ روابط علمی با مصر

۳۳۰ روابط علمی با مغرب و اندلس

۳۳۳ فهرست منابع و مأخذ

۳۴۱ پیوست ها

مقدمه

در حالی که آل بویه، خلفای ضعیف عباسی را باز یقه خود نموده و فاطمیان با تأسیس دارالعلم و تربیت داعیان اسماعیلی و اعزام آنان به همه نقاط قلمرو جهان اسلام، به گسترش تشیع اسماعیلی همت می‌گماشتند و با حمله بساسیری به بغداد و تصرف این شهر و اخراج خلیفه از آنجا، خلافت عباسی را آستانه سقوط قرار گرفته و سلطه مادی و معنوی اهل سنت در حال فروپاشی بود، ناگهان با ورود عنصر غزنوی و تشکیل دولت قدرتمند سلجوقی با شاهان ترک نژاد حنفی مذهب و وزیران مقتدری همچون نظام الملک، خلافت عباسی جانی دوباره گرفت و دیلمیان شیعه مذهب اهل تساهل و تساهل را صحنه سیاست ایران و عراق محو شدند. شاهان سلجوقی دو هدف را وجهی همت خود قرار داد: بودند: جهاد با رومیان و فرنگیان و از میان برداشتن خلافت فاطمی و مبارزه با دیگر دولت‌های شیعه مذهب. نظام الملک وزیر قدرتمند و متعصب آل اربلان و ملک‌شاه که نسبت به مذهب شافعی سبب بسیار می‌ورزید، برای ایجاد وحدت مذهبی و مبارزه با شیعیان که آنها را در ردیف خرم‌دینان و نیک‌اندیشان می‌شمرد، اقدام به تأسیس مدارس برای ترویج مذهب شافعی در نقاط مختلف قلمرو سلاجقیان نمود و برای ادامه کار آنها، موقوفاتی بدانها اختصاص داد. دشمنی سلجوقیان و وزیر متعصب آنان نظام الملک، در سخنانی که در تمجید از اقدام آل اربلان در برکناری یکی از دبیران شیعه مذهب اهل آوه بیان نموده، آشکار می‌شود. نظام الملک پس از تمجید از اقدام آل اربلان در برکناری و شکنجه دبیر شیعه مذهب، به واقعیت امر از زبان آل اربلان چنین اشاره می‌کند: «...ما در این دیار بیگانه‌ایم و این ولایت به قهر گرفته‌ایم. ما همه مسلمان پاکیزه‌ایم و این عراقیان بد مذهب‌اند و هواخواه دیلم‌اند، امروز خدای تعالی ترکان را از بهر آن عزیز کرد که مسلمان

یا کیزه‌اند و هوا و بدعت نشناستند.»^۱

وی همچنین از سیاست سلطان محمود و مسعود غزنوی و طغرل و آلب ارسلان سلجوقی، در تحقیر و تضعیف اهل ذمه و شیعیان، تمجید نموده و اعتراف می‌کند که امور اداری و دیوانی شاهان مذکور در دست خراسانیان حنفی یا شافعی بوده است و اگر کسی خواهان اشتغال در دیوانهای دولتی می‌شد، یا می‌خواست به خدمت امیران ترک درآید، از او می‌پرسیدند که مذهبش چیست و اهل کجاست؟ و اگر پاسخ می‌داد که شیعی است، یا اهل قم و کاشان و آوه است، او را کار نمی‌گرفتند.^۲

اقدام نظام الملک بر تأسیس نظامیه بغداد، مقدمه تأسیس مدارس دولتی بود که از نظامی خاص برخوردار بودند و از سلاطین، مرابّی مانند مدیر، مدرّس و مُعید برخوردار بودند. به نوشته احمد امین نقش نظام الملک در دولت سلجوقی، همچون ابن العمید و ابن عبّاد در دولت بویه بود. آنها مذهب شیعه و اعتزال را یاری می‌دادند و این از مذهب سُنی حمایت می‌کرد و با تأسیس مدارس نظامیه و تدریس عالمان بزرگ، همچون ابو حامد غزالی در این مدارس، مذهب اهل سُنت را گسترش داد و نتیجه طبیعی این اقدام، رواج سُنتی و زوال نهادن تشیع بود.^۳

زنکیان که خود از غلامان و دست پروردگان اجدادشان بودند و در بخشی از قلمرو آنان در شام و جزیره، به قدرت رسیدند، سیاست آنان را در تأسیس مدارس ادامه دادند. عماد الدین زنکی بنیانگذار زنکیان (د. ۵۴۱ق) در سیاست و اهداف خود، پیرایه سلجوقیان بود و مبارزه با رومیان و صلیبیان را به جدّ ادامه داد و بخش‌هایی از متصرفات آنها در شام و جزیره را از جنگ آنان بیرون آورد که مهم‌ترین فتح او در جنگ با صلیبیان، فتح شهر رها در سال ۵۳۹ق

۱- نظام الملک؛ سیر الملوک (سیاست نامه)، تصحیح دکتر محمد استعلامی، انتشارات زوّار، تهران؛ ۱۳۸۵س.

بود که پس از سال‌ها شکست و عقب‌نشینی، به مسلمانان منطقه روحیه و امید بخشید. اما در زمینه فرهنگی، به دلیل اشتغال دائم به جنگ با رقیبان و صلیبیان، فرصت چندانی نیافت تا اقدام فرهنگی چشمگیری انجام دهد. تنها اقدام قابل ذکر او در این زمینه، گسترش مدرسه زنجابیه حلب بود که جسد پدرش آق سنقر را به آنجا انتقال داد و ضمن نوسازی مدرسه مذکور، آرامگاهی شبیه آرامگاه ابوحنیفه برای پدرش در آنجا بنا نمود و روستای سامر را وقف کسانی نمود که در این تربت قرآن می‌خواندند.^۱

جانشینان عمادالدین رنگی به ویژه نورالدین محمود بن رنگی (د. ۵۶۹ق) که در متصرفات شامی عمادالدین، به حکومت دست یافت، سپس دمشق را بدان افزود، خود اهل علم بود و به فقیهان، محدثان، عرفاء و صوفیان اسرار می‌گذاشت و به استماع حدیث می‌پرداخت و اجازه‌هایی برای روایت حدیث از برخی شیوخ حدیث دریافت کرده بود. از این رو نخستین دارالحدیث را در دمشق بنا نمود و ابوالقاسم بن عساکر (د. ۵۸۱ق) را به سرپرستی آن منصوب نمود. وی همچنین برای تدریس فقه شافعی، حنفی و حنبلی مدارس در شهرهای مختلف قلمرو خود بنا نمود که به مدارس نوریه مشهور شدند. وی همچنین برای اقلیت مالکی ساکن دامنه کوه قاسیون دمشق، نیز اقدام به بنای مدرسه کوچکی نمود و موقوفاتی برای تأمین معاش طلاب مغربی اختصاص داد. با وجود این، چون همانند سلجوقیان، با شیعیان دشمنی داشت، تنها مدرسه‌ای برایشان بنا ننمود، بلکه شیعیان شهر حلب را که اکثریت شهر از آنان بود و از روزگار حمدانیان در این شهر اکثریت یافته بودند، مجبور کرد از اذان شیعی دست بردارند و به سبک اهل سنت اذان بگویند.^۲ در نتیجه از فعالیت مراکز علمی شیعه در روزگار او اثری نمی‌بینیم. در حالی که حلب در این روزگار یکی از مراکز تشیع، خاصه شیعیان اسماعیلی بود. نورالدین همچنین در نخستین

۱- ابن عذیم، زبدة الحلب من تاریخ حلب، به کوشش سهیل زکار، دار الکتب العربی، دمشق-قاهره، چاپ دوم.

۱۴۲۲ق-۲۰۰۱م، ۲/۴۳۷

۲- همو، ۲/۴۷۵-۴۷۶

فرصتی که به دست آورد، با اعزام اسدالدین شیر کوه و صلاح الدین ایوبی و شماری از فرماندهان ترک و کرد، عاضد خلیفه فاطمی مصر (خلافت: ۵۵۵-۵۶۷ق) را از خلافت خلع نمود و او هم اندکی بعد (عاشورای ۵۶۷ق) در گذشت و بدین سان آرزوی خلفای عباسی، شاهان سلجوقی و نظام الملک برآورده شد. مُستَضیٰ خلیفه عباسی (خلافت: ۵۶۶-۵۷۵ق) به شکرانه‌ی این پیروزی، بغداد را چراغان کرد و آذین بست و برای نورالدین، صلاح الدین ایوبی و فرماندهان سپاه آنها خلعت فرستاد.^۱

دلبستگی نورالدین به مذاهب اهل سنت و حمایت او از این مذاهب و عزم راسخ او در از میان برداشتن مذاهب شیعه، از سخنان او به هنگامی که بر سر جانشینی حافظ علی بن احمد مرادی قُرطُبی (د. ۵۴۴ق) از فقهای شافعی ساکن حلب، میان برخی علماء اختلاف افتاد، دریافت. گروهی که به مذهب تائید داشتند، خواهان این بودند که شیخ شرف الدین بن ابی عَصْرُون شافعی جانشین حافظ مرادی شود. گروهی هم که متمایل به علم نظر و خلاف بودند، طرفدار قطب الدین نیشابوری شافعی بودند. در نتیجه، مجادله و فتنه میان فقیهان رخ داد و خبر آن به نورالدین رسید و گروهی از فقیهان را به فتنه حلب فرا خواند و مجد الدین بن دایه والی حلب از سوی او به فقیهان چنین گفت: «ما اقدام به بنای مدارس نمودیم جز برای نشر علم و ابطال بدعتها از این شهر^۲ و آشکار کردن دین. این اختلافی که میان ما افتاده، امر ناشایستی است و سرورمان نورالدین گفت: از هر دو گروه شما راضی است و هم شرف الدین بن ابی عَصْرُون و هم قطب الدین نیشابوری را دعوت می‌کنیم.»

نورالدین برای صوفیان و عارفان نیز اقدام به ساخت خانقاه‌هایی در شهرهای مختلف قلمرو

۱- ابن اثیر: الکامل فی التاریخ، ۳۷۱-۲۹۸/۱۱.

۲- زیرا اکثریت ساکنان حلب در این عصر شیعه مذهب بودند و شیعیان اسماعیلی و نصیری در دره‌های بیرامون آن سکونت داشتند.

۳- ابوشامه، الروضتین فی أخبار الدولتین، ۱۱۶/۱-۱۱۷.

خود نمود و موقوفه‌ها و امکانات قابل توجهی بدانها اختصاص داد. ابن جُبیر اندلسی که خانقاه‌های حلب و دمشق را دیده بود، آنها را همچون قصرهایی بهشتی دانسته که صوفیان، فارغ از دغدغه‌ی معیشت، در آنها مجالس سماع بر پا می‌کردند.^۱

احداث بیمارستان نوری، چشمگیرترین اقدام نورالدین در زمینه علوم عقلی بود، زیرا در سایر رشته‌های این علوم، فعالیت قابل ذکری از او دیده نشده است، زیرا وی اهل حدیث بود و اهل حدیث میانه چنانی با علوم عقلی یا علوم اوایل نداشتند و بهترین دانش را دانش حدیث می‌دانستند. به سرانجام نورالدین بیمارستان بزرگ نوری دمشق را با فدیهای که از یکی از پادشاهان اسیر صلیبی گرفت، بنا نمود و موقوفات ارزشمندی برای اداره امور آن اختصاص داد و کتاب‌های بسیاری و کتب خطی آن نمود و پزشکان حاذقی را در آن به کار گماشت. این بیمارستان نقش عمده‌ای در تداوم دانش پزشکی در این عصر داشت و پزشکان نامداری در آن تربیت شدند که در تاریخ پزشکی به حرسی رخشیدند. ابن ابی اُصَیْبَه (د. ۶۶۸ق) از جمله این پزشکان بود که کتاب «عُیُونُ الْأَنْبَاءِ فِي طِبَقَاتِ الْأَنْبَاءِ» را تألیف نمود. کتابی که یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ پزشکی تا روزگار مؤلف به شمار می‌آید. مُهَذَّبُ الدِّینِ عَبْدِ الرَّحِيمِ بن عَلِی بن حَامِد معروف به دُخَوَارِ (د. ۶۲۸ق) از دیگر دانش‌آموختگان بیمارستان نوری بود که مدرسه طب نظری دُخَوَارِیه را تأسیس نمود و پزشکان نامداری را در آن برای تدریس دانش پزشکی به کار گمارد.^۲

استادان پزشکی ضمن معالجه بیماران، در تالار بزرگ بیمارستان نوری که مقرس بود، با استفاده از کتاب‌های طبّی موقوفه نورالدین، به مباحثه با همکاران و تدریس به دانشجویان پزشکی می‌پرداختند. پزشکان ایرانی و مغربی نیز با سفر به دمشق، ضمن خدمت در بیمارستان نوری، تجربیات خود را در اختیار همکاران خود می‌گذاشتند و به نوعی این بیمارستان را به

۱- رحله ابن جُبیر، ص ۲۲۱

۲- ابن ابی اُصَیْبَه: عُیُونُ الْأَنْبَاءِ فِي طِبَقَاتِ الْأَطْبَاءِ، ص ۶۷۸-۶۸۵

یک دانشگاه بین المللی در رشته پزشکی تبدیل کردند.

نورالدین همچنین به آبادانی مساجد بها می داد و سهم خود از غنائم را به احیای مساجد متروکه و تأمین موقوفه به آنها اختصاص داده بود. وی همچنین مساجد جامع حران، حلب و دمشق را بازسازی نمود و در حماه، منبج و موصل مساجد مشابهی بنا نمود.^۱

سایر پادشاهان سلسله ی زنگی نیز به ساخت مدرسه، مسجد و خانقاه اهتمام داشتند و با توجه به نوع مذهب خود یا رعایای قلمروشان، اقدام به تأسیس مدرسه می کردند و برخی که تا حدود اهل تسامح بودند، مدارس دو مذهبی می ساختند.

دولتمردان و وزیران رنگیا نیز به امور فرهنگی بسیار اهمیت می دادند و در نقاط مختلف قلمرو زنگیان، اقدام به تأسیس مدارس و مراکز فرهنگی از جمله خانقاه، مسجد، مدرسه و بیمارستان می نمودند. از آن جمله مجاهد الدین (بن برکات) بن مامین کردی (د. ۵۵۵ق) از فرماندهان نورالدین است که در دمشق دو مدرسه برای شافعیان بنا نمود که به نامهای مجاهدیه جوانیه و برآئیه مشهور بودند.^۲

جمال الدین اصفهانی (د. ۵۵۹ق) وزیر عمادالدین زنگی و پسرانش سیف الدین غازی و قطب الدین مودود، نیز به علما و شعرا اهمیت بسیار می داد و موصل را پناهگاه آنان قرار داده بود. وی در موصل، سنجار، نصیبین و دیگر شهرهای قلمرو زنگیان، اقدام به احداث خانقاه نمود و در مکه و مدینه دست به اقدامات عمرانی زد.^۳

۱- ابن اثیر، التاريخ الباهر فی الدولة الأتابکيه، ص ۱۷۰؛ ابو شامه، الروضتين فی أخبار الدولتين النورية والصلاحیه، ۱۰۵/۱ و ۱۱۰.

۲- نعیمی دمشقی، الدارس فی تاریخ المدارس، مکتبه المصطفی الکثرونیه، بی تا.

www.al-mostafa.com، ص ۲۱۹ و ۲۲۲.

۳- ابن اثیر، التاريخ الباهر فی الدولة الأتابکيه، به کوشش عبدالقادر احمد طلیمات، دارالکتب الحدیثه، قاهره؛ بی تا، ص ۱۲۸-۱۲۹.